Savitos sangrąžinio veiksmažodžio formos Babtų apylinkių šnektose

Gintarė Judžentytė
Vilniaus universitetas

1. Šio straipsnio objektas – savitos sangrąžinių veiksmažodžių formos Bãbtų apylinkių šnektose ir jų formavimosi aplinkybės.

2. Darbo medžiaga rinkta Babtuose ir aplinkiniuose kaimuose: Daubaruosė, Kampuosė II, Puidìnėje (dabartinis pavadinimas – Naujãsodžiai), Kaniũkuose, Panevėžiukė, Stabaunỹčiuje, Munìškiuose, Vilkė́nuose. Per septynias dienas (2013 07 09–15) iš viso apklausta 16 informantų (vyrų ir moterų), įrašyta apie 16 val. įrašų. Taip pat pasinaudota 2012 m. liepos mėn. ekspedicijos į Babtus ir jų apylinkes tarminiais įrašais, kurie šiuo metu saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve.

3. Ekspedijų metu atrenkant pašnekovus, vadovautasi metodiniais nurodymais tarmių medžiagos rinkėjams, kurie nuosekliai aprašyti knygoje „Visos tarmės gražiausios...", t. y. idealiu atveju tikėtasi rasti sėslų vietinį (kelios kartos užaugo toje pačioje vietoje) vyriausiosios kartos atstovą, susituokusį su žmogumi iš tos pačios vietovės, mažai mokytą, nemokantį kitų kalbų (kiti nurodymai – žr. Mikulėnienė, Ragaišienė 2013).

Darbo medžiaga kaupta tiesioginio įrašymo metodu, taikant laisvojo pokalbio variantą. Be to, buvo pildoma ir pateikėjo sociolingvistinė anketa – pritaikytas šio metodo tikslinio interviu tipas (plg. Niebaum, Macha 2006, 11–50; Löffler 2003, 40–52).

Kalbant su informantais užfiksuota, kad savitos sangrąžinės veiksmažodžių formos šiose šnektose vis dar gyvos ir plačiai tebevartojamos, pvz.: *tam vaikui reikėjo pasą* ***išsiimtis***; *koks guzas* ***darosis***; *o čia tai* ***perkasis*** *tą kavą* ir t. t.

Perklausius tarminės kalbos įrašus, buvo išrinktos ir užrašytos visos juose pavartotos sangrąžinio veiksmažodžio formos, sudarytos šių formų paradigmos. Taip pat buvo sudarytos „Lietuvių kalbos atlase" pateikiamų formų paradigmos, leidusios palyginti dabartinę situaciją su ankstesne.

Paradigmos surašytos palikus *tuščiuosius langelius* (angl. *holes in the pattern*) (Martinet 1960, 110) siekiant parodyti, kaip (ar) vėliau tie langeliai buvo užpildyti.

Pirmasis savitą sangrąžinių veiksmažodžių vartoseną Babtų apylinkių šnektose pastebėjo Kazys Morkūnas 1963 m. Savo rankraštyje[1] aprašydamas svarbiausias tarmės ypatybes jis atkreipė dėmesį, kad Babtuose ir aplinkiniuose kaimuose vartojamos „įdomios sangrąžinės veiksmažodžių formos: *juõk̂asis*, *dž̊aũĝasis*, *skí.rŝtėsis*".

Lietuvių kalbotyroje apie tokias sangrąžinio veiksmažodžio formas rašyta nedaug. Kalbamieji veiksmažodžiai dažniausiai įvardijami kaip *formos su du kartus pakartota dalelyte* (Zinkevičius 1966, 332); *veiksmažodžiai, turintys sudvejintą sangrąžos dalelytę* (LKA III, 98); *„dvigubos" sangrąžinės veiksmažodžių formos* (LKTCH 64).

Straipsnis „Versmės" leidyklai įteiktas 2013 04 10, serijos „Lietuvos valsčiai" Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2013 07 01, pirmą kartą paskelbtas 2017 06 08 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai", ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt. Straipsnio kodas elektroniniame serialiniame leidinyje LLT:2017-2/34-302/LI.

[1] Straipsnyje remiamasi 1963 m. Morkūno rankraščiu, kurį jis paruošė rinkdamas medžiagą „Lietuvių kalbos atlasui". Rankraštis saugomas Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve.

© VšĮ „Versmės" leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

Zigmas Zinkevičius „Lietuvių dialektologijoje“ teigia, kad kalbamosios formos yra retos ir pasitaiko daugiau ar mažiau sporadiškai (Zinkevičius 1966, 332).

Antanas Jakulis aptardamas lietuvių kalbos būsimojo laiko formantų raidą aiškina, kad sangrąžinės būsimojo laiko 3 a. lytys galėjo susiformuoti tik vienu būdu – prie formos **suksi* (< *suks* + *si*) dar kartą pridėjus sangrąžos dalelytę – priešingu atveju kalbos vartotojai šios formos (*suksi*) nebūtų identifikavę kaip sangrąžinės (Jakulis 1966, 58), t. y. sangrąžinių būsimojo laiko veiksmažodžių formante *-sis* jis įžvelgia ne tik dvi sangrąžos dalelytes, bet ir būsimojo laiko priesagą *-s*, taigi jis susidaręs suaugus trims dalelytėms: *-s* + *-si* + *-s(i)*. Gauta forma *suksis(i)* vėliau turėjo sutrumpėti.

Šiuos teiginius Jakulis pagrindžia senųjų raštų pavyzdžiais[2] (Jakulis 1966, 59), pvz.: *wiſsi ʒmones miega ghie grabůſu / girdedami balſa Sunaus ʒmogaus bei trubas DIEWA / pabus ir* ***kelſiſsi*** (MT 249r, 7–9); *Teykis muſu ißkłauſit biednu nupuołuſiu / Bo ʒadeiey nopłáyſt tau átſidáwuſiu: Amen tikim wisſi / Iog tay mumis pone nuog tàwe ſtoſiſi* (KN G 180,9–12); *Ant kurio ateima ʒmones* ***prikielſiſe*** */ O kune vʒgimtame wiſi* ***regieſiſe****: Ir atduos iʒ wiſokio ant ʒiames weykała / Atſakima ánt bayſaus to paſaulo gała* (SG1 133,6–9) ir t. t.

Autorius teigia, kad šitaip susidariusių sangrąžinių formų lietuvių kalboje yra nemaža, tarp pavyzdžių jis pateikia ir kiek kitokios kilmės *vadinasis* (žr. ten pat) – formą, kurios analogijos bus aptariamos šiame straipsnyje.

„Lietuvių kalbos atlaso“ trečiajame tome (1991) pateikiamos visos Lietuvoje užfiksuotos veiksmažodžių, turinčių sudvejintą sangrąžos dalelytę, formos. Čia teigiama, kad esamojo laiko vns. 1 a. formos su sudvejinta sangrąžos dalelyte *-sis*, pvz., *nešuosis* (sn. Zapýškyje), sutinkamos retai (Batégaloje, Karmélavoje, Káugonyse) (LKA III 84). Esamojo laiko vns. 2 a. formos užfiksuotos iš atskirų vietų ir daugiausia tik pavienės, pvz.: *rašaisis*, *nešiesis*, *prausiesis*, *sukiesis* (sn. Zapyškyje, dž. Užùsaliuose) (LKA III 84). Esamojo laiko 3 a. formų užfiksuota Gražìškiuose (*vadìnasis*), Vareikóniuose (*pláunasis*), Legečiuosè (*juõkiasis*), Zapyškyje (*vẽdasis*), Póderiškiuose (*šlúojasis*) ir Kaišiadóryse (tik viena forma, *dìrbasis*) (LKA III 98). Remiantis LKA pateikiama informacija, galima sudaryti tokią esamojo laiko veiksmažodžių su sudvejinta sangrąžos dalelyte paradigmą:

Esamasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I *nešúosis*	I —
II *rašaĩsis*, *nešíesis*, *prausíesis*, *sukíesis*	II —
III *vadìnasis*, *pláunasis*, *juõkiasis*, *vẽdasis*, *šlúojasis*, *dìrbasis*	III = vns.

Būtojo kartinio laiko veiksmažodžių su sudvejinta sangrąžos dalelyte formos, pasak LKA autorių, yra retos ir pasitaiko tik nedideliuose arealuose, pvz., *nešiausis* (Vareikoniuose, Batėgaloje, sn. Zapyškyje) (LKA III 99). Taigi iš visų galimų būtojo kartinio laiko formų LKA užfiksuotas tik 1 a., todėl būtojo kartinio laiko paradigma atrodo skurdžiai:

[2] Jakulio straipsnyje pateikiami tik pavieniai pavyzdžiai, šiame straipsnyje pateikiamas platesnis kontekstas.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

Būtasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I *nešiaũsis*	I —
II —	II —
III —	III —

Iš būsimojo laiko formų LKA pateikiamas tik vienas Zapyškyje užfiksuotas pavyzdys *nèšiuosis* (LKA 105).

Būsimasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I *nèšiuosis*	I —
II —	II —
III —	III —

Skyrelyje apie tariamąją nuosaką teigiama, kad 1 a. formų su sudvejinta sangrąžos dalelyte užrašyta tik poroje vietų, pvz., *sukčiasis* (sn. Zapyškyje, Kaugonyse) (LKA III 108), o 3 a. formos pvz., *neštųsis*, aptinkamos daug rečiau negu atitinkamos tiesioginės nuosakos formos (LKA III 111). Iš to, kas pateikta, galima sudaryti šią tariamosios nuosakos paradigmą:

Tariamoji nuosaka

Vns.	**Dgs.**
I *sùkčiasis*	I —
II —	II —
III *nèštųsis*	III = vns.

Be visų aptartųjų formų, taip pat pateikiamos ir bendraties su sudvejinta sangrąžos dalelyte formos, pvz.: *juoktisis*, *praustisis*, *suktisis* (LKA III 114). Greta pavyzdžių teigiama, kad tokios bendratys lietuvių tarmėse aptinkamos labai retai (žr. ten pat).

LKA rašoma, kad paprastai šie veiksmažodžiai vartojami lygiagrečiai su kitomis sangrąžinėmis formomis (LKA III 98).

Apibendrinant visas aptartąsias formas, jų vartoseną galima pavaizduoti žemėlapyje[3], kuriame matyti, kad savitos sangrąžinio veiksmažodžio formos daugiausia vartojamos Kauno apylinkėse, taip pat Babtuose ir jo apylinkėse (žr. 1 pav.).

Kalbamieji žodžiai taip pat minimi „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijoje“. Knygoje rašoma, kad pietinėje šiauliškių patarmės dalyje mėgstamos „dvigubos“ sangrąžinės veiksmažodžių formos, pvz.: *nešasis* 'nešasi', *kabinasis* 'kabinasi', *matosis* 'matosi', *darosis* 'darosi' (LKTCH 2004, 64).

Vadinasi, nė viename iš šaltinių nerašoma apie kalbamųjų veiksmažodžių kilmę – apžvelgta literatūra tik patvirtina temos ir iškelto straipsnio tikslo aktualumą.

4. Dėmesys dar kartą atkreiptinas į žemėlapyje (žr. 1 pav.) pavaizduotą formų paplitimo arealą – jos užfiksuotos vakarų aukštaičių šiauliškių ir vakarų aukštaičių kauniškių plotuose (skiriamoji riba – Ne-

[3] Žemėlapį parengė Lietuvių kalbos instituto doktorantė Laura Geržotaitė.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

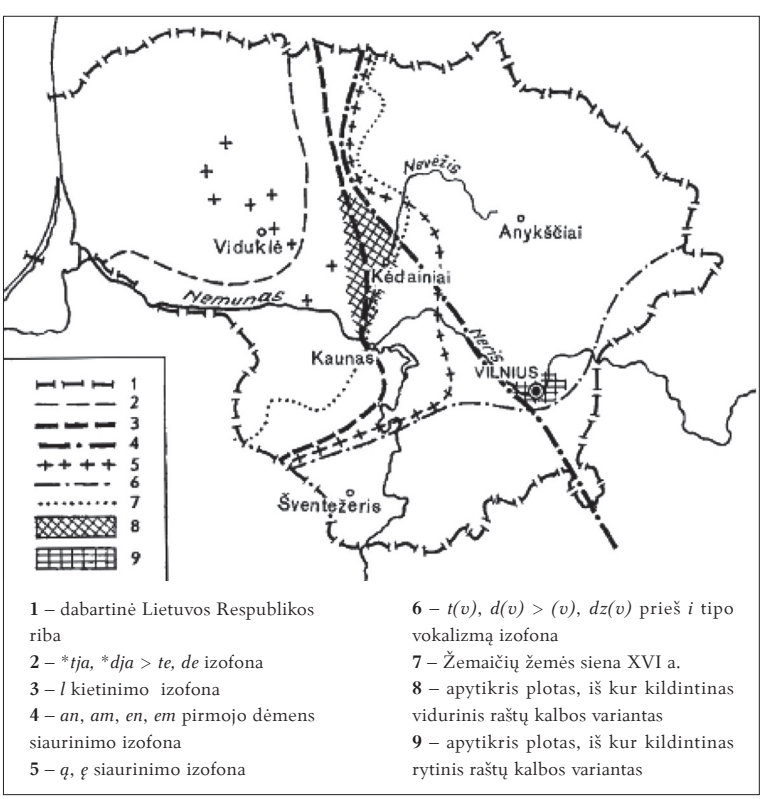

1 – dabartinė Lietuvos Respublikos riba
2 – **tja, *dja > te, de* izofona
3 – *l* kietinimo izofona
4 – *an*, *am*, *en*, *em* pirmojo dėmens siaurinimo izofona
5 – *ą*, *ę* siaurinimo izofona
6 – *t(v)*, *d(v) > (v)*, *dz(v)* prieš *i* tipo vokalizmą izofona
7 – Žemaičių žemės siena XVI a.
8 – apytikris plotas, iš kur kildintinas vidurinis raštų kalbos variantas
9 – apytikris plotas, iš kur kildintinas rytinis raštų kalbos variantas

1 pav. Formų su dviguba sangrąža paplitimas

2 pav. Lietuvių rašto kilmė

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

vėžio upė). Pasakytina, kad šis žemėlapis primena Zinkevičiaus straipsnyje „Dėl lietuvių raštų kilmės“ (1977) pateiktą žemėlapį (žr. 2 pav.).

Pasak Zinkevičiaus (Zinkevičius 1977, 238), aštuntuoju įvardintam plotui priskirtinas apytikris plotas, iš kurio kildintinas vidurinis raštų kalbos variantas. Ši teritorija iš dalies sutampa su pirmajame žemėlapyje pažymėtu arealu, todėl darytina prielaida, kad savitos sangrąžinės veiksmažodžių formos, jeigu jos senos, galėjo būti vartojamos šiuo raštų kalbos variantu parašytuose tekstuose, t. y. Mikalojaus Daukšos „Katekizme“, „Postilėje“, Merkelio Petkevičiaus pirmojoje reformatų knygoje, Jokūbo Morkūno *Postilėje*, Saliamono Mozerkos Slavočinskio giesmyne „Giesmės tikėjimui katolickam priderančios“, „Knygoje nuobažnystės“ ar Samuelio Boguslavo Chilinskio „Biblijoje“ (Zinkevičius 1988, 173–228).

Prieš atliekant Babtų tarmės kontekstų analizę, patikrinti šie Lietuvių kalbos instituto Senųjų raštų duomenų bazėje esantys senieji raštai: Daukšos „Katekizmas“, „Postilė“, Slavočinskio giesmynas „Giesmės tikėjimui katolickam priderančios“ ir „Knyga nuobažnystės“ (LKI[e]).

Peržiūrėjus konkordancijas, paaiškėjo, kad Daukša savo tekstuose vartojo įprastą sangrąžos dalelytę, pavyzdžiui: *Ant wiſſókio pakrúteimo / ir paʒigéi{i}mo yéidami / iſßeidami /* ***ſeſdamiéś apwiłkdamiś****: pirtiiẻ / ſkómieip' / iprieġe ʒwákes arba ʒíburo / pátaliep* („Katekizmas“, DK 19,17–21); *Kurís* ***praſidêio*** *iʒ Dwaſios ßwętós gimę iʒ Marios mergòs* („Katekizmas“, DK 23,8–10); ***Kełeś*** *iʒġy numiruſiu pałáîmintoſp giwâtoſp ſu kûnu ir dußią padẻiwintas /idánť ią̇u daugẻſn níekad' nẻ mirtú* („Katekizmas“, DK 36,15–19); ***Tepriârtinieś*** *małda manô / po akim ßwẹ́to maieſtôło tąwo* („Katekizmas“, DK 139,15–17); *Ir kasġ wienók ſu maním* ***wêikśiś*** */ małônẻuſęs Iêſau?* („Katekizmas“, DK 143,14–15); *Tai* ***ſtóſsis*** *iʒg teiſaus ſûdo Díéwo / idant tié kurie uʒmîrßę atáiſanczʒiu dâiktu / tiektái ape tůs dabár ſánczʒiůſius dûmoio* („Postilė“, DP 7,29–30); ***ſtóſis*** *po akimi Tribunôło Wießpatiés Chríſtaus / ir tẹnái* ***iʒpildiſsis*** *ąntai ką târe Prânaßieṗ* („Postilė“, DP 7,43–44); *Ugnis eis pirm' io / ir ſudẻgis wíſsús priéſakius io / Ir ięig taſsái ſudęġinimas ikmêti* ***ęſąſsis*** */ ią̇okią iʒgąſti ṗadarís:* („Postilė“, DP 8,25–26); *Díewas ąnt ſûdo ir tẹnai nemîntas turi atſakił: kur łabái kartu* ***rẻgêſsis*** */ kas czia ſałdú* ***rẻgéios*** („Postilė“, DP 10,29–30); *ir* ***paródiſsis*** *êſſąś Wießpatími wiſsú / ir ſûdʒíá / teiṗ giwûiu kaíṗ ir miruſiuiu* („Postilė“, DP 13,19–20); ***Pradêſsis*** *io męta teiſibe / ir gauſumas pakâiaus* („Postilė“, DP 38,43); *W. Chríſtus* ***paród{í}ſsiś*** *garbeîę ſáwo / tad' ir męs* ***parodiſsimeś*** *garbeíę* („Postilė“, DP 86,21–22); *Sugrîßkite maneſṗ ir aß ſugriſsîu iuſúmṗ* ***priártiſsis*** („Postilė“, DP 280,40–41); *éikite manéſṗ wiſsí ir aß iůs* ***atwéſiſsiu*** *mókſłū mánůiu ir Dwaſią manáie* („Postilė“, DP 436,18–19); *ąnt ąmʒiu ioġ kartais pikti Popieʒius* ***rasdawos*** */ ir dábar* ***rąndaſsi*** („Postilė“, DP 505,6–7) ir kt. Dėmesys atkreiptinas tik į tai, kad pateiktuose pavyzdžiuose sangrąžos dalelytės vieta įvairuoja – priešdėliniuose veiksmažodžiuose ji įterpta prieš galūninę morfemą. Į šį faktą dėmesį yra atkreipęs Zinkevičius: „Priešdėliniai veiksmažodžiai bendrinėje kalboje sangrąžos dalelytę turi tarp priešdėlio ir šaknies <...> Tačiau mūsų senuosiuose raštuose ir dabartinėse tarmėse (daugiausia žemaičių) sangrąžos dalelytės vieta yra laisvesnė: dalelytė gali būti dedama ne tik tarp priešdėlio ir veiksmažodžio šaknies, bet taip pat priešdėlinio žodžio gale arba priešdėliniai veiksmažodžiai būna su dviem sangrąžos dalelytėmis (po priešdėlio ir žodžio gale)“ (Zinkevičius 1981, 140–141).

Slavočinskio giesmyne greta sutrumpėjusios sangrąžos dalelytės *-s* sistemingai vartojama sangrąžos dalelytė *-se* (daugiau apie jos vartoseną ir kilmę žr. Zinkevičius

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

1988, 213–214), tačiau ji visiškai atliepia kituose vidurio rašto variantu parašytuose tekstuose vartojamą sangrąžos dalelytę *-si*: *Iay kas ta duona* ***ſotinſis*** / *Amźinibeie* ***linkſminſis*** (SG1 136, 15–16); *Tą iay kurie ne nores tikray vʒłaykiti / Wiſi pragara lipſnoy* ***raſis*** *prapulditi* (SG1 129,14–15); *Ant kurio ateima ʒmones* ***prikielſiſe*** / *O kune vʒgimtame* ***wiſi regieſiſe*** (SG1 133,6–7); *Tris nuog vßtekieima Karalus ſutika / Kurie Diewa gimuſia pri anu* ***kłausese*** / *O piemuo raga oʒia vʒ ioſtas* ***iemese*** (SG1 54,8–9); *Kayp tęn żmones* ***biioſise****, Sudźia teyſus kad* ***ſeſiſe****, O nuodemes* ***iſzreyſzkſiſe*** (SG1 154,19–21); *Kur* ***pradedase*** *diena / ir* ***bengiaſe*** / *Tegul io wardás ßwentas* ***ßłowináſe*** (SG2 57,20–21) ir kt. Slavočinskio giesmyne, kaip ir Daukšos kalboje, priešdėlinių veiksmažodžių sangrąžos dalelytė dažniausiai vartojama žodžio gale, yra nesutrumpėjusi.

„Knygoje nuobažnystės“ taip pat vartojamos įprastos sangrąžos formos: *O* ***negriatinos*** *tarp wilanciuiu / Su apiuokieiays niekad* ***nedereios*** / *Batayg Wießpáties ʒokone* ***dukſeios*** (KN G 1,6–8); *O kad tay* ***prásides*** / *weyʒdekite o pákiałkite gałwas iuſu: del to / jog artinaſi átpirkimás juſu* (KN SE 1,13–14); *Kurs ſu nodiejá draſey ſudan* ***ſtoſis*** / *O nepábaʒnas wiſad io* ***biioſis*** (KN G 2,3–4); *Kayp miłʒins* ***kiełąſi*** / *Ant koiu* ***ſtoiąſi*** (KN G 14,41–42); *Ir teyp ik galiy pákol ſwietàs* ***ruoßis*** / *Tay ſaw per ránkás wiens antram* ***paduoſis*** (KN G 18,19–20). Palyginti su pirmaisiais atvejais, šioje knygoje priešdėlinių veiksmažodžių sangrąžos dalelytė aptinkama dažniausiai tarp priešdėlio ir šaknies.

Pateiktieji senųjų raštų kontekstai neleidžia patvirtinti anksčiau iškeltos prielaidos dėl savitų sangrąžinių formų vartosenos juose (pvz., vartojama *kiełąſi*, *ſtoiąſi* – ne *kiełąſis*, *ſtoiąſis*), tačiau leidžia daryti kitą prielaidą – XVI–XVII a. tokios formos tiriamajame areale greičiausiai dar neegzistavo. Vadinasi, jos nėra senos – susiformavo vėliau: galbūt XVIII a., galbūt šiek tiek vėliau.

5. Straipsnio pradžioje minėta, kad kalbamosios Babtų apylinkių formos pirmą kartą užfiksuotos Morkūno rankraštyje. Greta trumpų tarmės ypatybių aprašų, kuriuose šios formos įvardytos kaip savitos sangrąžinės veiksmažodžių formos, pateikiama tekstų, įrašytų Vareikoniuose. Aptariamųjų veiksmažodžių juose nemažai, pvz.: *kitaip gyvenimas* ***ėjosis***; *brolis buvo miške, būdavo* ***valkiojasis***; *važiuoji ir* ***dairaisis***; *kaip nors* ***tartųsis***; *medis su medžiu* ***trinasis***; *ar tu vietoj* ***kraipštaisis****?* ir t. t.

Taigi Babtų apylinkių (Vareikonių) žmonės vartoja įvairias savito sangrąžinio veiksmažodžio formas. Jas galima pavaizduoti paradigmomis:

Esamasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I —	I —
II *kraipštaĩsis*	II —
III *juõkiasis*, *prãšosis*	III *trìnasis*, *juõkiasis*

Būtasis kartinis laikas

Vns.	**Dgs.**
I —	I —
II —	II —
III *juõkėsis*, *vìjosis*, *žẽnijosis*	III = vns.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

Būtasis dažninis laikas

Vns.	**Dgs.**
I —	I —
II —	II —
III *juōkdavosis, dāvėsis*	III = vns.

Tariamoji nuosaka

Vns.	**Dgs.**
I —	I —
II —	II —
III = dgs.	III *tarĩtųsis*

Kaip ir kitose vietovėse, kur, pasak LKA, užfiksuojamos kalbamosios formos, taip ir Babtų apylinkės šnektoje daugiausia užfiksuota 3 a. formų.

2012 m. liepos mėn., praėjus beveik 50 metų nuo tada, kai Morkūnas užfiksavo savitas sangrąžines formas, per ekspediciją Babtų apylinkėse paaiškėjo, kad kalbamieji žodžiai gyvi ir tebevartojami. Daugiausia pavyzdžių užfiksuota Panevėžiuke, taip pat Kaniūkuose. Kitose vietose – tik pavienės formos, tačiau surinktoje medžiagoje savitų sangrąžinio veiksmažodžio formų gausu, pvz.: *koks guzas* ***darosis***; ***juokiasis*** *jos, kvatoja*; *tegul* ***vėdinasis***; *o čia tai* ***perkasis*** *tą kavą*; *visi* ***džiaugėsis*** *mano siuvimu*; *visi* ***juokėsis*** *iš mane*; *tam vaikui reikėjo pasą* ***išsiimtis***; *paskui* ***dyvinosis*** *tie ūkininkai*; *vokiečiai sau* ***varosis*** *mumis* ir t. t.

Tik pradėjus tyrimą, atrodė įmanoma ne viena hipotezė: 1) spėta, kad kalbamosios sangrąžinės formos būdingos netranzityviniams veiksmažodžiams; 2) manyta, kad kalbamosios veiksmažodžių formos glaudžiai susijusios su veiksmažodžių semantika; 3) daryta prielaida, kad kalbamosios formos vartoseną lemia priešdėlio buvimas ar nebuvimas ir pan.

Ištyrus kontekstus, paaiškėjo, kad vadinamosios savitos sangrąžinio veiksmažodžio formos vartojamos tiek su priešdėliniais, tiek su nepriešdėliniais veiksmažodžiais, pvz.: *darosis*, *išsiimtis*; ir 2) vadinamosios savitos sangrąžinės veiksmažodžių formos vartojamos tik su 3 vienaskaitos ir daugiskaitos asmeniu (žr. į pateiktus pavyzdžius), kitais atvejais užfiksuotos įprastos sangrąžinių veiksmažodžių formos, pvz.: ***atsisėdam*...** ***juokiamės***; *a čia* ***prisiskųsi****, a skauda kas, niekas nieko nepadės*; *aš tiek* ***prisirišu*** *prie tos bažnyčios*; ***prisiverkiam****, kiek mes vargo matėm, kiek mes visko* ir t. t. Taip pat aptinkama kontekstų, kuriuose su tokia forma vartojami tranzityviniai veiksmažodžiai, pavyzdžiui, *važiavo pasą* ***išsiimtis***, o veiksmažodžių reikšmių įtaka lieka neaiški.

Be to, Babtų apylinkėse surinkta medžiaga patvirtina LKA teiginį, kad savitos formos paprastai vartojamos greta įprastų sangrąžinio veiksmažodžio formų, pvz., *jis dažnai* ***juokias***.

Apibendrinus medžiagą, sudarytos tokios Babtų apylinkėse surinktų pavyzdžių paradigmos:

Bendratis: *išsiimtis*.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

Esamasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I *džiaugiúos*	I *juõkiamės*, *gýdomės*
II *trùčijies*	II
III *vėdìnasis, dãrosis*	III *vãrosis*, *juõkiasis*, *peřkasis*, *žėnijasis*

Būtasis laikas

Vns.	**Dgs.**
I *mokinaũs*	I *mãtėmės*
II	II
III	III *juõkėsis*, *sùposis*, *dỹvinosis*, *džiaũgėsis*, *bãrėsis*

Paradigmos, palyginti su Morkūno tekstuose užfiksuotų pavyzdžių paradigmomis, rodo, kad greičiausiai savitos sangrąžos formos kalbamajame plote, išskyrus 3 a., jau yra išnykusios. Žvelgiant į jas galima kelti ir antrąją prielaidą – kadangi iš visų galimų asmenų (palyginti su LKA pateikiamais pavyzdžiais) yra išlikęs 3 esamojo ir būtojo laiko asmuo, šis asmuo turėtų būti dažniausiai vartojama savito sangrąžinio veiksmažodžio forma.

6. Žinoma, dar kartą kyla klausimas, kokiomis kalbinėmis aplinkybėmis savita 3 a. sangrąžinė forma galėjo susiformuoti.

Pirmiausia reiktų prisiminti Jakulio užuominą, kad kai kuriose tarmėse yra sangrąžinio veiksmažodžio formų, susiformavusių taip pat, kaip, jo manymu, susiformavo sangrąžinės būsimojo laiko 3 a. formos, pvz., *vadinasis* (Jakulis 1966, 58).

Analizuojant per ekspediciją užfiksuotus pavyzdžius, labai sunku sutikti, kad būtent tokia daryba buvo pritaikyta ir esamojo laiko sangrąžiniam veiksmažodžiui, pavyzdžiui, sangrąžinė forma *vadinas* nesutampa su jokia kita forma, kalbos vartotojai turėjo ją identifikuoti kaip sangrąžinę, tačiau Babtų apylinkėse ne vieną kartą vietoj *vadinas* užfiksuota *vadinasis*. Tas pats pasakytina apie kitus užfiksuotus pavyzdžius, pvz.: *juokėsis*, *suposis*, *varosis* ir t. t. Visų jų įprastos sangrąžos formos (*juokės*, *supos*, *varos*) yra aiškiai atskiriamos ir suprantamos kaip 3 a. sangrąžiniai veiksmažodžiai ir kalbamojoje apylinkėje vartojamos lygiagrečiai su savitomis formomis.

Apžvelgus visas sangrąžinio veiksmažodžio paradigmas, dėmesys krypsta į Jakulio aptartąjį būsimojo laiko 3 a., pvz.: *suksis*, *juoksis*, *barsis*, *supsis*, *džiaugsis* ir t. t. Pasak jo, šios formos susiformavo tik vieninteliu būdu – norint išlaikyti sangrąžinę reikšmę buvo pridėta dar viena sangrąžinė dalelytė.

Gali būti, kad būsimojo laiko paradigmoje atsiradusi išskirtinė sangrąžinė forma *-sis* (< *si* + *si*) padarė įtaką ir kitoms sangrąžinio veiksmažodžio paradigmoms – taip analogijos būdu (tiesiog pridedant sangrąžos formantą *-sis*) esamajame, būtajame ir būtajame dažniniame laike atsirado 3 a. forma su dalelyte *-sis*, pvz.: *juokiasis*, *juokėsis*, *juokdavosis*. Taip pat turėjo būti paveikta ir tariamosios nuosakos paradigma, pvz., *juoktųsis*. O būsimasis laikas 3 šio straipsnio skyrelyje aptartoje literatūroje neminimas, nors būtent jo pavyzdžiu (konkrečiai – 3 a.) turėjo būti padarytos kitos formos.

Visose paradigmose atsiradusi trečiojo asmens forma su sangrąžos dalelyte *-sis* turėjo paveikti kitų veiksmažodžių asmenų formas. Iš šiame straipsnyje pateiktų pavyzdžių ir kontekstų matyti, kad tai buvo vienaskaitos 1 ir 2 a. (dgs. 1 ir 2 a. nė karto

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

neužfiksuoti). Babtų apylinkių tekstuose kalbamųjų formų nėra – tai leidžia spėti, kad vėliau atsiradusios formos šnektose labai neįsitvirtino, todėl greičiau sunyko.

Kita aptartina sangrąžinio veiksmažodžio forma – bendratis. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, Babtų apylinkių šnektose vartojamos ir savitos sangrąžinio veiksmažodžio bendratys. Užfiksuota medžiaga leidžia spėti, kad sangrąžinės bendratys kalbamojoje teritorijoje buvo suvienodintos taip pat analogijos būdu. Tiesa, čia, tikėtina, įmanomos dvi galimybės.

Senųjų bendračių, pvz., *juoktisis*, surinktoje medžiagoje nerasta, tačiau jos greičiausiai taip pat padarytos pridėjus sangrąžos formantą *-sis*. Babtų apylinkės šnektose užfiksuota bendratis *išsiimtis*. Šis pavyzdys tikriausiai padarytas pagal tokius veiksmažodžius, kaip *muštis*, *girdėtis* ir t. t.

7. Tiesą sakant, šią teoriją iš dalies galima pagrįsti remiantis senaisiais raštais. Kaip minėta anksčiau (žr. 4 skyrelį), viduriniuoju tekstų kalbos variantu parašytuose senuosiuose tekstuose vartojamos priešdėlinių veiksmažodžių būsimojo laiko sangrąžinės formos, kai sangrąžos dalelytė įterpiama tarp šaknies ir galūnės, pvz.: *paródiſsis*, *pradêſsis*. Tokios formos vartojamos greta nepriešdėlinių formų, pvz., *ſtóſsis* (forma kalbos sistemoje atsirado siekiant išvengti sinkretizmo su kitų asmenų formomis). Faktą galima paaiškinti dvejopai:

1. Priešdėlinių veiksmažodžių sangrąžinės būsimojo laiko formos buvo priderintos prie nesangrąžinių veiksmažodžių.

2. Tokiai vartosenai įtakos turėjo kiti veiksniai. Čia dėmesį reikėtų atkreipti į tai, kad visi straipsnyje paminėti senieji raštai yra versti iš lenkų kalbos:

2.1 „Katekizmą“ Daukša vertė iš XVI a. pabaigoje išėjusio Krokuvoje lenkiško Jokūbo Ledesmos katekizmo vertimo, kurio vertėjas nežinomas (Zinkevičius 1988, 177).

2.2 „Postilę“ Daukša vertė iš Jokūbo Vujeko „Postilla Catholicka Mnieysza...“ (Zinkevičius 1988, 179).

2.3 Slavočinskio giesmynas daugiausia verstas iš lenkų kalbos, dalis iš lotynų (Zinkevičius 1988, 208).

2.4 „Knyga nuobažnystės“ versta iš lenkų kancionalo (Zinkevičius 1988, 216).

Ištyrus prieinamus originalus, paaiškėjo, kad lenkiškuose tekstuose identiškais atvejais sangrąžos dalelytė vartojama atskirai nuo veiksmažodžio ir eina už jo, pvz., *ir* ***paródiſsis*** *êſſaś Wießpatímí wiſsú / ir ſûdžíá / teip giwûiu kaíp ir miruſiuiu* („Postilė“, DP 13,19–20) plg. *y* ***okaže ſię*** *być Pánem wßyſtkich* (WP 13,19–20). Taigi gali būti, kad lenkų kalba turėjo įtakos sangrąžinės dalelytės vietos parinkimui priešdėliniuose veiksmažodžiuose, t. y. lietuvių autoriai norėjo atspindėti lenkišką sangrąžos dalelytę.

Abiem atvejais matyti dalelytė *-sis* (žyminti tiek būsimąjį laiką, tiek sangrąžinę formą), kuri, kaip jau minėta anksčiau, analogijos būdu galėjo būti pritaikyta įvairių laikų paradigmoms. Tik antruoju atveju jaučiamas tiesioginio vertimo iš lenkų kalbos poveikis.

Lenkų kalbos įtaka taip pat paaiškintų, kodėl tyrėjų archajiška laikoma seka (priešdėlis + sangrąžos dalelytė + asmenuojamoji forma) (daugiau žr. Zinkevičius 1981, 140) senuosiuose raštuose buvo pakeista.

8. Apžvelgus visus pateiktus pavyzdžius ir faktus, galima teigti, kad Babtų apylinkių šnektose vartojamas savitas sangrąžinio veiksmažodžio formas įvardyti formomis su du

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

kartu pakartota dalelyte, veiksmažodžiais, turinčiais sudvejintą sangrąžos dalelytę, ar „dvigubomis“ sangrąžinėmis veiksmažodžių formomis galima tik iš dalies:

1. Iš pradžių turėjo susidaryti tarminės sangrąžinės būsimojo laiko 3 asmens formos su formantu *-sis*, vėliau jos galėjo paveikti kitų laiko 3 asmens formas, o dar vėliau – pagal analogiją susidarė ir atitinkamos 1 bei 2 asmens formos. Taigi tikrosiomis formomis, turinčiomis sudvejintą sangrąžos dalelytę, turėtų būti vadinamos būsimojo laiko 3 asmens formos, kitos – analogijos rezultatas.

2. Tarminėms sangrąžinės būsimojo laiko 3 asmens formoms gali būti nesvetima ir lenkų kalbos įtaka: išnagrinėtuose senuosiuose raštuose (verstuose iš lenkų kalbos) pateikiamos priešdėlinių veiksmažodžių sangrąžinės 3 asmens formos leidžia spėti, kad sangrąžinių veiksmažodžių formos kalbamajame areale galėjo atsirasti analogijos būdu iš formų, kurios buvo senųjų tekstų pažodinio vertimo iš lenkų kalbos rezultatas.

3. Savitos sangrąžinio veiksmažodžio formos Babtų apylinkių šnektose yra palyginti naujos ir jau nykstančios.

Literatūra

Jakulis Antanas 1966, Lietuvių kalbos būsimojo laiko formantų raida, *Baltistika* 2(1), Vilnius.

KN G – *Knyga nobažnystės*, Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas, Jonas Božymovskis, 1653 (naudotasi senųjų raštų duomenų svetaine http://www.lki.lt/seniejirastai).

LKTCH – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa, 2004, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Martinet André 1960, Принцип экономии в фонетических изменениях, Москва: Издательство иностранной литературы.

Mikulėnienė Danguolė, Ragaišienė Vilija (sud.), *Visos tarmės gražiausios...*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Morkūnas Kazys 1991, *Lietuvių kalbos atlasas 3*, Vilnius: „Mokslas“.

MT – *Žemčiūga teologiška*, Simonas Vaišnoras, 1600 (naudotasi senųjų raštų duomenų svetaine http://www.lki.lt/seniejirastai).

SG1 – *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios*, Saliamonas Mozerka Slavočinskis, 1646 (naudotasi senųjų raštų duomenų svetaine http://www.lki.lt/seniejirastai).

Zinkevičius Zigmas 1988, *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: „Mokslas“.

Zinkevičius Zigmas 1981, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2*, Vilnius: „Mokslas“.

Zinkevičius Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: „Mintis“.

WP – *Postilla Catholicka Mnieysza. To iest: krotkie...*, Jakub Wujek, 1599 (naudotasi interneto prieiga http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=83100&from=FBC).

Santrumpos

a. – asmuo
dgs. – daugiskaita
dž. – dažnas, dažnesnis žodis; dažna, dažnesnė forma
sn. – seniau
vns. – vienaskaita

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Babtai“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas Domijonas Šniukas).

Straipsnio kalbos redaktorius Albinas Masaitis, korektorė Rasa Kašėtienė, anglų k. redaktorius, vertėjas Aloyzas Pranas Knabikas.

Straipsnis recenzuotas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:
1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet kokiu būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas, kurio nuorašas patvirtintas nustatyta tvarka, internete nuolat skelbiamas nuo 2017 06 08.